

آسیب شناسی سرمایه اجتماعی حج با تاکید بر اندیشه امام خامنه‌ای مُدَّة

سید محمد علوی زاده^۱

چکیده

مناسک حج به عنوان سرمایه‌ای اجتماعی، معنوی و پایدار، ظرفیتی منحصر به فرد برای تقویت انسجام و وحدت امت اسلامی فراهم می‌آورد. با این حال، در فرآیند تحقق این ظرفیت، آسیب‌ها و چالش‌هایی نیز مشاهده می‌شود که می‌تواند به تضعیف سرمایه اجتماعی جهان اسلام بینجامد.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع جامعه‌شناختی، متون دینی و بیانات مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، به واکاوی آسیب شناسانه سرمایه اجتماعی حج می‌پردازد.

هدف اصلی این نوشتار، شناسایی موانع اثرگذاری و کارآمدی این سرمایه عظیم، و ارائه تحلیل‌هایی برای رفع آن‌ها به منظور ارتقاء وحدت، هم‌گرایی و عزت مسلمانان در عرصه جهانی است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد عوامل پیچیده‌ای به سرمایه اجتماعی جهان اسلام در حج آسیب می‌رساند که بخشی از آن آسیب‌ها، همچون شکل‌گیری شبکه‌های انحصاری و بروز تبعیض، نتیجه عملکرد نادرست یا رشد نامتوازن سرمایه اجتماعی در حج است؛ در حالی که بخشی دیگر، مستقیماً عناصر کلیدی سرمایه اجتماعی اسلامی را هدف قرار داده و در پی تضعیف آن‌هاست.

کلیدواژه‌ها: حج، سرمایه اجتماعی، سرمایه اجتماعی جهان اسلام، آسیب شناسی، امام خامنه‌ای

alavizade@mail.ir

۱. سطح چهار حوزه علمیه، دانشجوی دکتری رشته قرآن و روانشناسی

مقدمه

منطقه جغرافیایی جهان اسلام از مناطق غنی جهان از نظر منابع طبیعی است که به ویژه منابع نفتی آن پشتوانه اصلی تمدن صنعتی و ماشینی است. به گونه‌ای که اگر این مجموعه برای چند ماه نفت خود را به روی مشتریان ببندد، بیشترین بخش جهان - از جمله کشورهای استعماری و استکباری - در تاریکی، سرما و واماندگی غرق خواهند شد. به جز اینها فهرست امکانات امت اسلامی مشتمل بر صدها عنوان و سرفصل انسانی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی است که هرکسی با ژرف بینی و بازرگری می‌تواند از آن آگاه شود.

با این وجود مشکلاتی گریبان‌گیر امت اسلامی شده و نگذاشته که این امت از آن همه امکانات استثنایی و کارساز بهره‌بردارد. همین مسئله باعث شده ملت‌ها و کشورهای اسلامی از قافله دانش عقب بیفتند و از ثروت عظیم مادی خود بی‌بهره باشند. همچنین در مسابقه بزرگ فرهنگی جهان مقهور فرهنگ‌های بیگانه، در سیاست بین‌المللی تابع دیگران، و از لحاظ نظامی غالباً در معرض تجاوز و سرکوب قدرت‌های استکباری باشند. با جرئت می‌توان گفت که اگر مسلمانان از نظر سرمایه اجتماعی غنی و ثروتمند بودند، امروز نباید شاهد چنین مشکلاتی باشیم و مسلمانان جهان در برابر تهاجم فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی قدرت‌های استکباری و استعماری جهان، به جای حالت تدافعی، باید موضع تهاجمی و فعال می‌داشتند و مانع دستبرد دشمن به منابع و سرمایه‌های عظیم مسلمانان می‌شدند.

در این میان حج ظرفیت‌ها و فرصت‌های بسیاری را فراهم می‌آورد که بهره‌برداری از آنها می‌تواند به تقویت سرمایه اجتماعی جهان اسلام در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی منجر شود. (علوی‌زاده، ۱۳۹۶، ص ۵۶-۸۰)

کارکردهای مهم حج در ارتقای سرمایه اجتماعی عبارت‌اند:

۱. تقویت انجمن داوطلبانه: حج به عنوان بزرگ‌ترین انجمن داوطلبانه جهان، نقش اساسی در بهبود و کارایی کارکردهای زندگی اجتماعی - سیاسی افراد ایفا می‌کند و باعث تقویت کیفی و کمی این انجمن می‌شود. (خدایی و اکبری، ۱۳۸۷، ص ۲۷-۴۹)

۲. آگاهی بخشی و فراهم کردن بنیان‌های عملی: حج موجب آگاهی بخشی در زمینه‌های مختلف (مانند وظیفه‌شناسی، خودشناسی، خداشناسی، شناخت وضعیت مسلمانان جهان، شناخت نمونه و نمایی از امت واحده و دشمن‌شناسی) می‌شود و بنیان‌های عملی برای عمل به وظایف اجتماعی و سیاسی مسلمانان را فراهم می‌آورد. (فصیحی، ۱۳۸۶، ص ۷۹-۱۰۰)

۳. تقویت ارتباطات اجتماعی میان مسلمانان: حج فرصتی مناسب برای تقویت ارتباطات اجتماعی مسلمانان در سطح‌های مختلف است؛ از جمله میان ملت‌ها و قومیت‌های مسلمان، بین حکومت‌های اسلامی، بین این حکومت‌ها و قدرت‌های استکباری و همچنین میان مذاهب و فرق اسلامی. (اولیائی، ۱۳۷۸، ص ۳۰)

۴. تقویت اعتماد اجتماعی: حج باعث تقویت اعتماد^۱ به خدا (خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۷۸/۱۱/۲۶، <https://khl.ink/f/2995>)، اعتماد به نفس (خامنه‌ای، پیام به کنگره حج ۸۲/۱۱/۸، <https://khl.ink/f/122>) و اعتماد اجتماعی می‌شود. این اعتماد شامل اعتماد بین حکومت‌ها و ملت‌هاست.

۵. تقویت همبستگی^۲ و انسجام اجتماعی^۳: حج به تقویت همبستگی و انسجام اجتماعی (مائه، ۹۷) میان کشورهای مسلمان، افکار و اندیشه‌های اسلامی، ملت‌های مسلمان و آحاد مسلمانان کمک می‌کند (مرکز تحقیقات حج، بی‌تا، ج ۳۷، ص ۳۱) و

1. trust

2. Solidarity.

3. Social Solidarits

موجب وحدت عقیدتی، فکری، اجتماعی، سیاسی، بین‌المللی و اقتصادی جهان اسلام می‌شود.

۶. تقویت همکاری و مشارکت اجتماعی: حج باعث تقویت همکاری و مشارکت اجتماعی،^۱ وفای به عهد، احترام به یکدیگر و تنظیم امور اساسی جامعه، حتی در سطح فردی و شخصی می‌شود. (قصص، ۲۷)

برخی از کارکردهای سیاسی حج در ارتقای سرمایه اجتماعی عبارت‌اند از: تزریق معنویت به سیاست (صالحی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۱-۱۱۹)، اعلان مواضع رسمی اسلام و دولت اسلامی نسبت به مسائل، شفاف‌سازی در امور سیاسی، اجتماعی و اقتصادی که یکی از آنها اعلان برائت از مشرکان و کافران و مشخص کردن مرزهای خودی از غیرخودی است (حسینی، ۱۳۸۶، ص ۶)، احیای هویت سیاسی اسلامی مسلمانان و تقویت قدرت سیاسی مسلمانان در برابر مستکبران جهانی از طریق طهارت روح و روان (توان و اراده افراد را بالا می‌برد)، همبستگی و انسجام اجتماعی در سه سطح فردی، ملی و فراملی و همچنین تقویت امنیت و قانون‌مداری مسلمانان و قیام آنها در برابر سلطه و رهایی از تحریم‌های دشمنان با افزایش تبادل اطلاعات علمی و اقتصادی و تولید علم. (توبه: ۲۸)

از کارکردهای مهم فرهنگی حج در ارتقای سرمایه اجتماعی می‌توان به این مصادیق اشاره کرد: هنجار آفرینی و هویت‌سازی اجتماعی در قبل، هنگام و بعد از حج؛ احیای شعائر دینی، سنت‌ها، ارزش‌ها و معنویت از طریق غفلت‌زدایی؛ ایجاد رقت قلب؛ ایجاد فرصتی برای بندگی و لغو امتیازات دنیوی مردم، همچنین تقویت (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، حکمت ۲۴۴) و تضمین بقای دین (کلینی، ۱۴۰۷ق. ج ۸، ص ۲۲۸)^۲ و مسلمانان. (ابن بابویه، بی‌تا، ص ۵۳۷)

1. participation

۲. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «فَرَضَ اللَّهُ تَعَالَى ... وَ الْحُجَّ تَقْوِيَةً لِلدِّينِ».

۳. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «لَا يَزَالُ الدِّينُ قَائِمًا مَا قَامَتِ الْكُفْبَةُ».

از کارکردهای مهم اقتصادی حج در ارتقای سرمایه اجتماعی می‌توان به مصادیق زیر اشاره کرد: افزایش رزق و تأمین مخارج مردم (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۷۸)؛^۱ دفع و رفع فقر (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۸۶)؛^۲ افزایش تعاملات اقتصادی میان مسلمانان، دستگیری از تنگدستان (حج: ۲۸) و برخورداری از برکات و منافع کوتاه و بلندمدت. (حج: ۲۷ و ۲۸)

با وجود همه این کارکردها برخی از آفت‌ها و آسیب‌های سرمایه اجتماعی در حج موجب از بین رفتن این فرصت‌ها و گاهی تبدیل آنها به تهدید علیه سرمایه اجتماعی جهان اسلام می‌شود. از این رو نویسندگان در این تحقیق بر آن است که با استفاده از منابع علوم اجتماعی و دینی، و فرمایش‌های امام‌خامنه‌ای، با شیوه توصیفی و تحلیلی به آسیب‌های این سرمایه در حج بپردازد و آنها را ریشه‌یابی کند؛ به عبارت دیگر نویسنده در این پژوهش می‌خواهد به این پرسش پاسخ دهد که از منظر علوم اجتماعی و علوم دینی چه آسیب‌ها و آفت‌هایی متوجه سرمایه اجتماعی جهان اسلام در حج است؟ امام‌خامنه‌ای در این باره چه نظری دارند؟ این آسیب‌ها و آفت‌ها از چه ابعاد و جنبه‌هایی ممکن است سرمایه اجتماعی جهان اسلام را تهدید کند؟

فرضیه نگارنده آن است که آسیب‌های مختلفی از جهات فردی، اجتماعی و سیاسی متوجه سرمایه اجتماعی جهان اسلام است که این آسیب‌ها ناشی از سوء مدیریت و دوری آحاد مسلمانان از آموزه‌های اسلام و دسیسه‌های دشمنان داخلی و خارجی است.

۱. امام سجاد علیه السلام می‌فرمایند: «حُجُّوا وَاعْتَمِرُوا، تَصِحَّ أَجْسَانُكُمْ، وَتَتَسَّعَ أَرْزَاقُكُمْ، وَيَصْلُحَ إِيمَانُكُمْ، وَتُكْفَوُا مَوْثِقَةَ النَّاسِ وَمَوْثِقَةَ عِيَالِكُمْ».

۲. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «تَابِعُوا بَيْنَ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ، فَإِنَّهُمَا يَنْفِيَانِ الْفَقْرَ وَالذُّنُوبَ كَمَا يَنْفِي الْكَبِيرُ حَبْتَهُ الْحَدِيدِ».

پیشینه

جلال درخشه و محسن ردادی (۱۳۹۰) در مقاله «کژکارکردهای سرمایه اجتماعی و نقش دین در بهبود آن» به بررسی کارکردهای منفی سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند. سؤال اصلی این مقاله آن است که «آیا مذهب می‌تواند برای افزایش و بهبود کارکرد سرمایه اجتماعی به کار رود و از عوارض منفی سرمایه اجتماعی بکاهد؟».

یوسف فتحی (۱۴۰۱) در مقاله «حج به مثابه سرمایه اجتماعی با تأکید بر پیام‌های آیت‌الله خامنه‌ای به حجاج» با روش تحلیل مضمون به بررسی فرمایش‌های امام‌خامنه‌ای درباره حج می‌پردازد تا به این سؤال پاسخ دهد که «آیا حج می‌تواند به عنوان سرمایه اجتماعی در حل مسائل کشورهای اسلامی کاربرد داشته باشد؟».

نگارنده مقاله پیش رو (۱۳۹۳) در پایان‌نامه «حج و سرمایه اجتماعی» به موضوعاتی مثل سرمایه اجتماعی از منظر اسلام، آموزه‌های تقویت‌کننده سرمایه اجتماعی در اسلام، بررسی ارتباط حج با سرمایه اجتماعی، کارکردهای مثبت حج در ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام، کارکردهای منفی سرمایه اجتماعی در حج و آسیب‌شناسی سرمایه جهان اسلام در حج پرداخته است. مقاله «حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام» (۱۳۹۶) هم مأخوذ از همین پایان‌نامه است.

تحقیق پیش رو هم به نوعی مأخوذ از پایان‌نامه فوق است، با این تفاوت که در این تحقیق بر فرمایش‌های مقام معظم رهبری تأکید بیشتری شده است. بنابراین تحقیق پیش رو علاوه بر بررسی تطبیقی بین‌رشته‌ای آسیب‌های سرمایه اجتماعی جهان اسلام در حج (از منظر علوم اجتماعی و دینی) سعی کرده است به فرمایش‌های مقام معظم رهبری هم در این زمینه توجه کند.

مفهوم‌شناسی سرمایه اجتماعی

«سرمایه» در اصطلاح اقتصاد پول، کالا یا ابزاری است که اساس کسب و تجارت قرار

بدهند یا پولی که در اصل به بهای چیزی داده شده که هرگاه بیشتر از آن فروخته شود، مبلغ اضافی سود خواهد بود.

با اینکه «سرمایه» یک اصطلاح اقتصادی است، ولی امروزه اندیشمندان، سرمایه فیزیکی، پولی و مالی را تنها سرمایه موجود در زندگی نمی‌دانند، بلکه آنها سرمایه‌های جدیدتری، از جمله سرمایه اجتماعی،^۱ معرفی می‌کنند که هرکدام اثرهای مهم و قابل توجهی در توسعه همه جانبه و رشد اقتصادی دارند و در ادبیات جدید اقتصادی با اینکه در حقیقت ثروت و مال نیستند، اما به آنها بسیار بها داده شده است. (سعادت، ۱۳۸۷، ص ۴۱-۵۶)

هرکدام از آنها نیز اگرچه تعاریف متفاوت از هم دارند، ولی به یکدیگر تبدیل می‌شوند و می‌توانند باعث بازتولید همدیگر شوند و در نهایت همگی می‌توانند به توسعه همه جانبه جامعه، به خصوص افزایش سرمایه اقتصادی و تولید ثروت، منتهی شوند. از جمله این سرمایه‌ها می‌توان به سرمایه اقتصادی (مالی)، طبیعی، انسانی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، معنوی، نمادین (سمبولیک) و سیاسی اشاره کرد که در این مقال مجال برای پرداختن به آنها وجود ندارد.

با توجه به توضیح فوق مشخص شد که قید «اجتماعی» اصطلاح «سرمایه اجتماعی»، در برابر انواع دیگر سرمایه است.

اندیشمندان علوم اجتماعی سرمایه اجتماعی را در سه سطح فردی یا خرد (فرد)، گروهی یا میانی (سازمان) و اجتماعی یا کلان (جامعه) مطالعه و بررسی کرده‌اند. (علینی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵؛ الوانی و سیدنقوی، ۱۳۸۱، ص ۱۶) همچنین با توجه به اینکه «سرمایه اجتماعی» یک مفهوم ترکیبی است و ابعاد مختلفی دارد که با یکدیگر در ارتباط هستند و یک تعامل چندسویه میان آنها برقرار است، از جهات مختلفی ابعاد آن دسته‌بندی شده است. این سرمایه در یک دسته‌بندی به دو بُعد ساختاری (عینی یا نهادی) و شناختی

1. Social Capital

(رابطه‌ای) تقسیم می‌شود؛ در این دیدگاه سرمایه اجتماعی در صورتی پیامدهای مثبت به دنبال دارد که این دو بعد همزمان و به میزان کافی موجود باشند.

سرمایه اجتماعی شناختی ناظر بر کیفیت سرمایه اجتماعی است و مفهوم ذهنی و غیر ملموس دارد. بنابراین عناصر آن برای اندازه‌گیری قابلیت کمتری دارند. این بعد شامل: زبان، علائم و روایت‌های مشترک است. در این بعد شاخص‌هایی نظیر اعتماد، هنجارها، تعهدها، روابط متقابل، تعیین هویت مشترک، مشارکت غیر رسمی همیارانه و خیریه‌ای و مذهبی، شرکت در اتحادیه‌ها، انجمن‌ها، سازمان‌ها و مؤسسات مدنی رسمی، آگاهی به امور عمومی - سیاسی و اجتماعی، گذشت، فرهنگ مدنی، باورها، عقاید، هنجارها و ارزش‌هایی که بین اعضای یک اجتماع مشترک است و باعث همکاری افراد آن اجتماع با همدیگر برای رسیدن به منافع مشترک می‌شود، مطرح هستند.

سرمایه اجتماعی ساختاری (عینی یا نهادی) ناظر بر کمیت سرمایه اجتماعی بوده که تشکیل و عملکرد سازمان‌های رسمی و غیر رسمی محلی را منجر می‌شود و به عنوان ابزاری در جهت توسعه اجتماع تلقی می‌شود. این سرمایه بُعد ساختاری کنش جمعی منافع دوطرفه را تسهیل می‌کند. این بُعد شامل جنبه‌های قابل رؤیت و ملموس مفهوم سرمایه اجتماعی است؛ جنبه‌هایی از قبیل گروه‌ها، انجمن‌های خیریه‌ای، مذهبی، تشکل‌ها، نهادهای محلی، سازمان‌ها و شبکه‌های موجود در میان مردم که قادر به پیگیری اهداف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی هستند. بُعد ساختاری باعث ایجاد روابط افقی و روابط عمودی در جامعه می‌شود و از این طریق سرمایه اجتماعی کل جامعه را تقویت می‌کند. (علینی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۷ و ۱۲۸؛ شیخی و مقوم، ۱۳۹۰، کد مطلب: ۸۴؛ ساروخانی و امانی کلاریجانی، کد مطلب ۱۱۰۲۴)

مرور بر ادبیات سرمایه اجتماعی نشان می‌دهد که در منظر اندیشمندان مفهوم سرمایه اجتماعی حول چهار مفهوم می‌چرخد که از این مفاهیم به عنوان ابعاد تحلیلی یاد شده است؛ این ابعاد عبارت‌اند از: آگاهی، اعتماد متقابل اجتماعی، مشارکت

اجتماعی و ارتباطات اجتماعی. (مؤتمنی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۶۸)

در دسته‌بندی جامع‌تری سرمایه اجتماعی به ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تقسیم می‌شود (علینی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۷ و ۱۲۸) که در بخش مقدمه و ذکر کارکردهای مثبت حج به برخی از مؤلفه‌ها و عناصر آنها اشاره شد.

در جدول ذیل چکیده‌ای از تعاریف گوناگون اندیشمندان درباره سرمایه اجتماعی

بیان شده است:

محورها	تعریف	کارکرد (هدف)	سطح تحلیل
بورديو	منابعی که دسترسی به کالاهای جمعی را فراهم می‌سازد و منافع عمومی را ارزیابی می‌کند.	تولید سرمایه اقتصادی	رقابت‌های طبقاتی افراد در حال رقابت با هم (سطح خرد)
پانتام	شبکه‌های روابط اجتماعی که مشخصه آنها هنجارهای اعتماد و همیاری است.	تسهیل‌کنش جمعی و کسب منفعت متقابل دستیابی به دموکراسی و توسعه اقتصادی	مناطق، اجتماعات در مقیاس‌های ملی و بین‌المللی، یا نظام سیاسی در سطح ملی (سطح کلان)
کلمن	جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی که کنش‌های منطقی را تسهیل می‌کند و اعضا از آن به عنوان منبعی برای رسیدن به منافع خود استفاده می‌کنند.	تولید سرمایه انسانی	افراد در گروه‌های فامیلی و اجتماعی (سطح خرد)
فوکویاما	مجموعه‌ای از هنجارها یا ارزش‌های غیر رسمی که موجب همکاری و تعاون اعضا می‌شود.	ترویج همکاری، کارایی اقتصادی و در نهایت دستیابی به رشد و توسعه اقتصادی	دولت‌ها، فرهنگ‌ها و نظام‌های ارزشی پیچیده (سطح کلان)
نان‌لین	دسترسی و استفاده از منابع نهفته در روابط و شبکه‌های اجتماعی	تولید منابع قدرت و حفظ آنها	افراد در شبکه‌ها و ساختار اجتماعی
بیکر	منبعی که از طریق شبکه‌های فردی یا سازمانی قابل حصول اند	تقویت بده‌بستان و کنش متقابل	گروه‌ها و سازمان‌ها (سطح میانه)

تعاریف مختلف از سرمایه اجتماعی (کلمن و دیگران، ۱۳۸۴، ص ۱۷۰؛ توسلی و موسوی، ۱۳۸۲، ص ۲۲)

با توجه به مختلف بودن سطوح، ابعاد و عناصر سرمایه اجتماعی، و مختلف بودن اهداف محققان در نگاه به آن هر یک از این تعاریف ارائه شده، ناقص بوده و فقط به جنبه‌ای خاص از سرمایه اجتماعی اشاره می‌کند. بنابراین باید از این مفهوم تعریفی ارائه داد که جامع و مانع موضوعات مد نظر اندیشمندان واضع این اصطلاح باشد.

به نظر نگارنده سرمایه اجتماعی منبعی است که در ساختارهای اجتماعی و روابط متقابل بین افراد یا گروه‌ها و سازمان‌های مختلف یک جامعه نهفته و ممکن است به ایجاد منافع در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، برای آن جامعه در سطوح فردی و جمعی منتهی شود (علوی‌زاده، ۱۳۹۳، ص ۳۹)؛ مثال بارز سرمایه اجتماعی فوتبال است که در جدول ذیل جایگاه سرمایه اجتماعی آن در کنار سایر سرمایه‌های موجود نشان داده می‌شود.

سرمایه مادی - اقتصادی	زمین چمن و تجهیزات ورزشگاه
سرمایه انسانی	بازیکنان و مربیان تکنیکی
سرمایه اجتماعی	داوران بی طرف و قواعد تعریف شده و روشن بازی و رفتار اخلاقی بازیکنان

گرچه این سه دسته سرمایه مکمل یکدیگرند، اما ترتیب اهمیت آنها در صورت حذف تک‌تکشان مشخص می‌شود؛ چون اگر عده‌ای فوتبالیست در یک ورزشگاه باشند ولی هیچ‌کدام حاضر نباشند که قواعد بازی را رعایت کنند یا هیچ‌کس را به عنوان داور قبول نداشته باشند، هرگز بازی برگزار نمی‌شود. بنابراین در صورت فقدان سرمایه اجتماعی اصلاً بازی فوتبالی انجام داده نمی‌شود. اما اگر بازیکنان باتجربه و تکنیکی (سرمایه انسانی) وجود نداشته باشد، بازی بسیار بی‌رونق، ناپخته و غیر جذاب برگزار می‌شود. بنابراین در این حالت بازی آغاز می‌شود، ولی در دستیابی به اهداف خود موفق نیست.

حال اگر بازیکنان تکنیکی و باتجربه حضور داشته باشند و داور بی طرف هم قواعد پذیرفته شده را اعمال و نظارت کند، اما ورزشگاه وجود نداشته باشد، می توان بازی جذاب و پرحرارتی را در یک زمین ساده انجام داد. (شیخی و مقوم، ۱۳۹۰، کد مطلب: ۸۴)

آسیب های سرمایه اجتماعی جهان اسلام در حج

بخشی از آسیب های وارد بر سرمایه اجتماعی جهان اسلام معلول رشد نامناسب یا کارکردهای منفی سرمایه اجتماعی (مثل شبکه خواهی و تبعیض) است. بخش دیگر این آسیب ها از آفت هایی ناشی می شود که مستقیماً عناصر و مؤلفه های سرمایه اجتماعی اسلام را هدف قرار داده و بدان ضربه وارد می کنند؛ از جمله جهالت و تعصبات جاهلانه آحاد مسلمانان و دسیسه های دشمنان داخلی و خارجی که آنها را تبیین و تشریح می کنیم:

کارکردهای منفی سرمایه اجتماعی در حج

کارکرد منفی یا کژکارکردهای سرمایه اجتماعی، یعنی مشکلی که از خود سرمایه اجتماعی برمی خیزند. اگر نهاد سیاست و دموکراسی در کشوری به اندازه کافی قوی نباشد، می تواند از سوی گروه های دارای سرمایه اجتماعی تهدید شود و اینجاست که سرمایه اجتماعی عواقب ناگواری به بار می آورد. یک نمونه معروف و تاریخی این وضعیت، جمهوری وایمار است که بعد از جنگ جهانی اول و فروپاشی امپراتوری آلمان، به دلیل نداشتن نهاد سیاسی قوی و کارآمد، تشکیل شد. مردم آلمان ناامید شدند و برای جبران ضعف دولت، به باشگاه ها، انجمن های داوطلبانه و سازمان های تخصصی روی آوردند. این گروه ها سرمایه اجتماعی درون گروهی زیادی داشتند و از میان همین انجمن ها و گروه ها بود که هیتلر توانست قدرت را به دست گیرد و آن فجایع را بیافریند. بنابراین ضعف نهادسازی سیاسی مشکل اصلی آلمان در دوران وایمار بود.

در شرایط ضعف حکومت و نهادهای سیاسی، می توان کژکارکردهای بیشتری از

سرمایه اجتماعی انتظار داشت. (درخشه و ردادی، ۱۳۹۰، ص ۷۸-۷۹) عواملی مثل ضعف مدیریت حج از سوی دولت سعودی موجب بروز کژکارکردهایی در سرمایه اجتماعی جهان اسلام شده است که آنها را بررسی و تبیین می‌کنیم:

الف) شبکه‌خواهی

تحریک احساسات افراطی ناسیونالیستی، قومیت‌گرایی و فرقه‌گرایی یکی از کارکردهای منفی سرمایه اجتماعی است که در اصطلاح جامعه‌شناسی به آن «شبکه‌خواهی» گفته می‌شود و از بزرگ‌ترین آفت‌ها و تهدیدها برای سرمایه اجتماعی جهان اسلام محسوب می‌شود که در حج هم نمود آن فراوان است. شبکه‌خواهی عناصر حیاتی سرمایه اجتماعی - از قبیل اعتماد، مشارکت، انسجام، همبستگی یا... - را هدف قرار می‌دهد و موجب تفرقه و از بین رفتن همبستگی بین اعضای جامعه و گروه می‌شود. برای مشخص شدن مفهوم اصطلاح شبکه‌خواهی لازم است بدانید که محققان به دو نوع متفاوت از این سرمایه اجتماعی - از حیث هم‌جنس بودن یا نبودن اعضای این جامعه - اشاره کرده‌اند: (همان، ص ۷۳-۹۴)

یک - سرمایه اجتماعی محدودکننده یا درون‌گرویی^۱

این نوع از سرمایه اجتماعی میان افرادی ایجاد می‌شود که ارتباط غیر رسمی، دوستانه و صمیمانه‌ای باهم دارند؛ مانند دوستان، اعضای خانواده یا همسایگان. در این نوع سرمایه هرچه تعداد دوستان صمیمی بیشتر باشد، از سرمایه اجتماعی بیشتری می‌توان بهره برد. معمولاً دوستان صمیمی در قبال یکدیگر احساس تعهد و مسئولیت دارند و به یکدیگر کمک می‌کنند. بدیهی است که در قبال دریافت این خدمات از دوستان وجهی دریافت نمی‌شود و فقط بر اساس رفاقت و اعتماد این اقدامات خیرخواهانه انجام می‌شود. دوستان صمیمی در قبال دریافت خدمت، خود را مدیون

1. Bonding Social Capital

دوست خود می‌دانند و درصدد یافتن راهی برای جبران این لطف برمی‌آیند. این امر اعتماد به یکدیگر را افزایش داده و بستری برای روابط بیشتر فراهم می‌سازد.

فرد می‌تواند از سرمایه اجتماعی درون‌گروهی برای افزایش اهداف شخصی خود استفاده کند. کاملاً عقلانی است که افراد برای بهره‌مند شدن از مواهب سرمایه اجتماعی به افزایش این نوع سرمایه بپردازند و از آن مانند دارایی‌های ارزشمند دیگر خود محافظت کنند؛ مثلاً به دیگران کمک کنند تا هنگام نیاز، از کمک دیگران بهره‌مند شوند. خوش‌نامی و مورد اعتماد بودن سرمایه اصلی این افراد است. (امیری و رحمانی، ۱۳۸۵، ص ۶۷-۶۸؛ درخشه و ردادی، ۱۳۹۰، ص ۷۳-۹۴)

سرمایه اجتماعی درون‌گروهی تنها گروه‌های هم‌جنس را پیوند می‌زند و بر معاشرت‌پذیری اجتماعی اثر منفی دارد، از این رو به سرمایه محدودکننده معروف است.

دو - سرمایه اجتماعی پیوندی یا برون‌گروهی^۱

سرمایه‌ای که از رابطه رسمی و اعتمادبرانگیز میان افراد با خصوصیت‌های مشترک کمتر و گروه‌های مختلف و ناهمگون برقرار می‌شود، «سرمایه اجتماعی پیوندی» یا «برون‌گروهی» نامیده می‌شود. سرمایه برون‌گروهی پل ارتباطی گروه‌های اجتماعی گوناگون است که بر سرمایه اجتماعی و توسعه جامعه اثر مثبت دارد. (نکونام، احمدی و عباسی چری، ۱۳۹۴، ص ۱۶۵)

رابطه‌ای که در این نوع از سرمایه اجتماعی برقرار می‌شود بر اساس پیوندهای خویشاوندی یا روابط شخصی نیست. سرمایه اجتماعی پیوندی باعث می‌شود افراد و گروه‌های غیر هم‌جنس با یکدیگر رابطه برقرار کنند. بنابراین این ارتباط از تشکیل گروه‌های کوچک مجزا در جامعه جلوگیری می‌کند. منافع و مزایای این نوع سرمایه اجتماعی، علاوه بر اینکه عاید افراد و گروه‌ها می‌شود، به سطح جامعه نیز سرریز

1. Bridging Social Capital

می‌شود و عموم جامعه هم از آن برخوردار می‌شوند. دولت یکی از نهادهایی است که از مزایای سرمایه اجتماعی پیوندی برخوردار می‌شود و گسترش آن را به سود خود می‌بیند. دین، مذهب، سنت‌ها و شبکه‌های اجتماعی ابزارهای مهمی هستند که می‌توانند برای تولید سرمایه اجتماعی پیوندی به کار روند. این ابزارها روابط مؤثر و اعتمادبرانگیزی میان افراد و گروه‌های ناهمگن به وجود می‌آورند.

به‌طور خلاصه سرمایه اجتماعی پیوندی حاصل پیوند خوردن غریبه‌ها به یکدیگر است و این مهم‌ترین عامل تمایز آن از سرمایه اجتماعی درون‌گروهی است. جامعه متعادل به هر دو نوع سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و پیوندی نیازمند است. سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و پیوندی اگر با یکدیگر هماهنگ باشند، باعث افزایش تولید سرمایه اجتماعی می‌شوند. اما اگر این دو در حالت تعادل نباشند، در جهت تضعیف یکدیگر عمل خواهند کرد و این همان مشکلی است که متأسفانه جهان اسلام با آن مواجه است.

هرچه سرمایه اجتماعی درون‌گروهی بیشتر تقویت شود، ارتباط افراد آن گروه با گروه‌های مشابه کاهش می‌یابد و سرمایه اجتماعی پیوندی ضعیف‌تر می‌شود. سرمایه اجتماعی درون‌گروهی می‌تواند به تشکیل گروه‌های قوم‌گرا، فرقه‌گرا، ناسیونالیست و دورافتاده از سایر گروه‌های اجتماعی منجر شود که در شکل افراطی آن شاهد افزایش رابطه منفی میان گروه‌ها و پاک‌سازی قومی خواهیم بود. (شیخی و مقوم، ۱۳۹۰، کد مطلب: ۸۴؛ درخشه و ردادی، ۱۳۹۰، ص ۷۳-۹۴) همان چیزی که در بوسنی نسبت به مسلمانان و در افغانستان نسبت به شیعیان اتفاق افتاد و هم‌اکنون در آفریقای مرکزی و میانمار در رابطه با پاک‌سازی قومی مسلمانان شاهد آن هستیم. (همان‌جا) همان چیزی که حکومت سعودی با تقویت و حمایت از گروه‌های تندروی تکفیری در حال انجام دادن آن است و متأسفانه مراسم عبادی سیاسی حج، که باید محلی برای تولید سرمایه اجتماعی پیوندی و وحدت مسلمین باشد، به جایی برای انتشار اندیشه‌های تکفیری و ضد تقریبی وهابیت تبدیل شده است.

امام خامنه‌ای معتقدند که در صورت بی‌برنامگی و ناآگاهی حج، که یک فرصت برای جهان اسلام است، می‌تواند به تهدید تبدیل شود و به عرصه انتقام‌گیری و عصبانیت شیعه از سنی، و سنی از شیعه و اهانت به مقدسات همدیگر مبدل شود. حجی که باید مظهر اتحاد، تفاهم، گفت‌وگو، همدلی و همکاری و نزدیک شدن مسلمانان با یکدیگر باشد، مرکز نفاق و اختلاف می‌شود. عده‌ای به زیارت، وظایف و اعتقادهای شیعه اهانت می‌کنند و عده‌ای به صورت عکس‌العمل کارهای خلاف دیگری انجام می‌دهند. (خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۸۹/۷/۱۷، <https://khl.ink/f/10241>)

ب) اعمال تبعیض علیه افراد خارج از گروه

یکی دیگر از کارکردهای منفی سرمایه اجتماعی در حج، اعمال تبعیض علیه افراد خارج از گروه است که با شبکه‌خواهی بسیار قریب و عجین است؛ چون هر دو محصول رشد نامتعادل سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و ضعیف شدن سرمایه اجتماعی برون‌گروهی هستند.

سرمایه اجتماعی در گروه‌هایی تولید می‌شود که اعضای آن مشابتهایی داشته باشند. گروه‌هایی که متشکل از افراد نامتجانس‌اند، نمی‌توانند سرمایه اجتماعی مؤثری به وجود آورند. بنابراین کسانی به عضویت گروه درمی‌آیند که با سایر اعضای گروه هماهنگ باشند و خود به خود از ورود افراد «متفرقه» و «متفاوت» جلوگیری به عمل می‌آید.

گروه‌ها تمایل دارند که اعضای خود را از میان افراد هم‌نژادی که از طبقه متنفذ و صاحب قدرت‌اند برگزینند. هر گروه مولد سرمایه اجتماعی، پیوندهای میان اعضای گروه خود را مستحکم می‌کند و برای حفظ این پیوندها سعی می‌کند افراد غیر عضو را نه تنها نادیده بگیرد، بلکه تا حد توان، آنها را از منافع به وجود آمده در این گروه محروم کند. گاهی این رفتار به قدری افراطی می‌شود که به دشمنی با افراد غیر عضو منجر می‌شود. در انحصار نگه‌داشتن منافع گروه مستلزم طرد غربی‌هاست. انسجام میان

اعضای گروهی برخوردار از سرمایه اجتماعی می‌تواند به قدری تقویت شود که موجب دشمنی با افراد غیر عضو شود. (درخشه و ردادی، ۱۳۹۰، ص ۸۰-۹۸)

از جمله اقدامات تبعیض آمیز حکومت سعودی می‌توان به رفتارهای نامناسب آنها با حجاج برخی از کشورها - از جمله قطر، ایران، لیبی، فلسطین، یمن و سوریه - و حتی منع آنها از ورود به سرزمین حجاز و ادای مناسک حج اشاره کرد. (سرویس بین‌الملل خبرگزاری رسا، ۱۳۹۸، کد خبر: ۶۰۶۸۳۶؛ شیعه نیوز، ۱۳۹۷، کد خبر: ۱۶۸۶۸۳؛ ووسکرسنسکی، ۲۰۱۷، کد خبر: ۲۰۱۷۰۸۱۶۲۷۷۷۲۳۶)

در چند سال اخیر اغلب مردم یمن از سوی حکومت سعودی از ادای فریضه حج و زیارت بیت‌الله الحرام باز داشته شده‌اند و بخشی از یمنی‌ها هم که در خارج از یمن اقامت دارند، در شرایط بسیار دشواری موفق به ادای فریضه حج شده‌اند؛ به طوری که از خدمات ضروری و لازم هم بهره‌مند نیستند. (گروه بین‌الملل باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۷، کد خبر: ۶۶۳۹۶۳۳)

مقام معظم رهبری ضمن انتقاد اعمال تبعیض توسط آل سعود نسبت به حجاج ایرانی و بسته شدن حج برای ایرانیان، پس از حوادث دهشتناک منا در سال ۱۳۹۵، این اقدام آنان را مصداقی از مفهوم قرآنی صدّ عن سبیل‌الله و المسجد الحرام^۱ (حج: ۲۵) معرفی می‌کنند. (خامنه‌ای، پیام به مسلمانان جهان به مناسبت فرارسیدن موسم حج، ۱۵/۰۶/۱۳۹۵، <https://khl.ink/f/34269>) این در حالی است که از منظر ایشان احرام در حج به معنای برداشته شدن هر چیزی است که مایه تبعیض و تفاخر باشد (خامنه‌ای، بیانات در دیدار مسئولان و کارگزاران حج، ۱۳۸۷/۸/۱۵، <https://khl.ink/f/4205>) و موجب یکسان شدن آحاد و همگانی کردن فرصت‌هاست (پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۱۹/۰۵/۱۳۹۸، <https://khl.ink/f/43199>) و آیین برائت در حج به معنای بیزاری از

۱. «بازداشتن از راه خدا و مسجد الحرام».

نژادپرستی و تبعیض بر اساس جغرافیا و نژاد و رنگ پوست است. (همان جا)

۲. آفت‌های فردی سرمایه اجتماعی اسلام

الف، جهالت

یکی از ابعاد مهم تحلیلی سرمایه اجتماعی، آگاهی است که شرط اولیه برای مشارکت اجتماعی است. در جایی که افراد از ماهیت مسائل اجتماعی آگاه نیستند یا ابزارهای موجود از جوابگویی به این مشکلات قاصرند، فرصت‌های مشارکت اجتماعی هم پائین‌تر خواهد بود. (مؤتمنی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۶۸)

به فقدان آگاهی یا شناخت، جهل یا جهالت گفته می‌شود و همان‌طور که امام علی علیه السلام فرموده‌اند، ریشه هر شری است: «الْعِلْمُ أَصْلُ كُلِّ خَيْرٍ... وَالْجَهْلُ أَصْلُ كُلِّ شَرٍّ»؛ «علم ریشه هر خیر و جهل ریشه هر شری است». (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۴۸) از این رو بسیاری از مواضع خصمانه پیروان برخی مذاهب نسبت به برخی دیگر در موسم حج و غیر آن، نتیجه بی‌خبری و جهل به عقاید و دیدگاه‌های راستین یکدیگر است. از آنجاکه هیچ‌گاه اینها به یکدیگر نزدیک نشده‌اند و با هم گفت‌وگو نکرده‌اند، از مواضع یکدیگر مطلع نیستند و تنها از گمان‌های باطل و پیش‌ذهنیت‌های نادرست پیروی کرده‌اند؛ برای نمونه بسیاری از باورهای شگفت و دیدگاه‌های نادرستی که گروهی از اهل سنت و وهابیت به شیعه نسبت می‌دهند - نظیر اعتقاد به تحریف قرآن (ابن طاووس، بی‌تا، ص ۱۴۴؛ المعتزلی، ۱۴۲۲ق، ص ۴۰۵؛ اشعری، ۱۴۰۰/۱۹۸۰، ص ۴۷)، خیانت جبرئیل در وحی و اینکه شیعه به الوهیت حضرت علی علیه السلام معتقد است، خون همه مسلمانان را مباح می‌داند، به عده زنان قائل نیست و جبرئیل را دشمن می‌داند (ابن عبدربه، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۵۰؛ ابن جوزی، ۱۳۸۶ق، ج ۱، ص ۳۳۹؛ ابن تیمیه، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۲۷ و ۳۲؛ عدوی، بی‌تا، ص ۱۵؛ ابن عثیمین، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۳۲۱) - هیچ اساسی در مذهب شیعه ندارد و بهتان صرف است.

متأسفانه همین تصویر موهوم و ذهنیت بی‌اساس از عقاید و دیدگاه‌های شیعه،

که ممکن است حاصل غرض‌ورزی و دسیسه دشمنان اسلام بوده باشد، برخی مفتیان سنی وهابی را از دیرباز به اشتباه انداخته و به موضع‌گیری‌های تند و خشن در برابر مذهب شیعه واداشته است. (بابایی آریا، ۱۳۸۶، ص ۲۶)

تردید نیست که گفت‌وگوی صحیح و سازنده میان شیعه و اهل سنت به آسانی نشان خواهد داد که چنین موضع‌گیری‌های عجولانه‌ای تنها یک سوء تفاهم و برخاسته از یک جهل تاریخی نسبت به مذهب شیعه بوده است. (همان، ص ۲۷)

مقام معظم رهبری درباره ظرفیت‌های حج در زدودن جهالت می‌فرماید:

تبادل دانسته‌ها و داشته‌ها میان مردم کشورها و مناطق دور از هم، و تعمیم آگاهی‌ها و تجربه‌ها و خبرگیری از وضع و حال یکدیگر و زدودن بدفهمی‌ها و نزدیک کردن دل‌ها و انباشتن توان‌ها برای مقابله با دشمنان مشترک، دستاورد حیاتی و بسی بزرگ حج است که با صدها گردهمایی مرسوم و معمول نمی‌توان آن را به دست آورد. (پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۱۳۹۸/۰۵/۱۹، <https://khl.ink/f/43199>)

ب) تعصب

قرآن از تعصب‌های قومی و قبیله‌ای با عنوان «الحمیة الجاهلیة» یاد کرده و آن را از ویژگی‌های کفار، و نه مسلمانان، برشمرده است. (فتح: ۲۶) درحالی‌که خردورزی و آزاداندیشی را ویژگی بندگان ره‌یافته خداوند دانسته و کسانی که به دور از تعصب‌های جاهلانه نظرهای مختلف را می‌شنوند و از نظر درست‌تر و صحیح‌تر پیروی می‌کنند، بشارت داده است. (زمر: ۱۷ و ۱۸)

امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام نیز شیطان را پیشوای متعصبان و بنیان‌گذار تعصب دانسته (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، خطبه ۱۹۲) و تأکید فرموده که تعصب در میان مسلمانان نتیجه دست‌اندازی‌ها و دسیسه‌های شیطانی است. (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، خطبه ۱۸۹) آن حضرت پیروان خود را از چنین تعصبی بر حذر داشته و آن را زمینه‌ساز دشمنی و

دام شیطان برشمرده که امت‌های پیشین و قرون گذشته را فریفته ساخته است. (شریف رضی، ۱۴۱۴ق، خطبه ۱۸۹)

امام جعفر صادق علیه السلام نیز عصبیت را از سپاهیان جهل دانسته، و یکجا در برابر انصاف و جای دیگر در برابر همبستگی یاد فرموده است. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۲ و ۲۳) چنین تعصبی نزد شیعه تا اندازه‌ای نکوهش شده و مرحوم کلینی در کتاب کافی بابی را به ذکر احادیث مربوط به آن اختصاص داده است. (همان، ص ۳۰۷)

حج با گردهم آوردن مسلمانان از مذاهب و فرهنگ‌های مختلف، می‌تواند باعث تقویت تعصبات جاهلانه شود که مانع اصلی وحدت مسلمانان و تقویت سرمایه اجتماعی جهان اسلام است. تعصبات بی‌پایه برخی پیروان مذاهب نسبت به عقاید خود، علاوه بر ایجاد شبکه‌خواهی و اعمال تبعیض، همبستگی مسلمانان را، که یکی از ارکان اساسی سرمایه اجتماعی است، تضعیف می‌کند. این تعصبات توان ارزیابی بی‌طرفانه و داوری منصفانه را سلب کرده و جایگزین تحقیق و اعتدال، تقلید کورکورانه و خشونت می‌شود. به جای انصاف، لجاجت و تحجّر به وجود می‌آید که موجب بروز تنش‌ها و مانع از تحقق وحدت و همدلی در میان مسلمانان می‌شود. علاوه بر این کسانی که در حج قدرت بیشتری دارند و گاهی مجری آن هم هستند، با تقویت و دامن زدن به این تعصبات، برگسترش اختلافات و تفرقه میان مسلمانان می‌افزایند. برای جلوگیری از این مشکلات، مدیریت مؤثر و ترویج فرهنگ همبستگی در حج ضروری است.

به نظر مقام معظم رهبری خطر درونی و دشمن قدیمی امت اسلامی کج‌فهمی، جمود و تحجّر است. (خامنه‌ای، پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۷۷/۱۲/۲۸، <https://khl.ink/f/2934>) تحجّر تراوش افکار، قلم‌ها و زبان‌هایی است که خواسته یا ناخواسته در خدمت اهداف غیر اسلامی قرار می‌گیرند و ابزاری در دست دشمنان هوشیار و توطئه‌گر اسلام واقع می‌شوند. (خامنه‌ای، پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۱۳۷۰/۳/۲۶، <https://khl.ink/f/2934>)

ink/f/2464) آری، این تحجّر باعث می‌شود که افکار و اقدامات تفرقه‌افکن در خدمت اهداف دشمنان اسلام قرار گیرد، به طوری که این دشمنان از آن برای تضعیف وحدت و انسجام مسلمانان استفاده می‌کنند. به این ترتیب تحجّر به جای تقویت ارتباطات اجتماعی و فرهنگی میان مسلمانان، آنها را در برابر یکدیگر قرار می‌دهد و مانع رشد و بهره‌برداری از سرمایه اجتماعی اسلام می‌شود.

ج، فقدان منطق و اخلاق

حج، به عنوان یکی از اجتماع‌های بزرگ مسلمانان، می‌تواند تحت تأثیر فقدان منطق و اخلاق در میان برخی از پیروان، به ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی اسلام آسیب بزند. نبود منطق و اخلاق، اعتماد، مشارکت، همبستگی، همدلی و اتحاد میان مسلمانان را تضعیف می‌کند. وقتی برخی از مسلمانان در حج به جای برخورد منطقی و اخلاقی، به تعصبات و رفتارهای نادرست روی می‌آورند، فضای مناسبی برای همبستگی و اتحاد شکل نمی‌گیرد. این امر نه تنها مانع بهره‌برداری از فرصت‌های معنوی حج می‌شود، بلکه مشکلات زیادی در جامعه اسلامی به وجود می‌آورد و سرمایه اجتماعی را به خطر می‌اندازد.

فقدان منطق و اخلاق از سوی برخی از مسلمانان ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی مسلمانان - از جمله اعتماد، مشارکت، همبستگی، همدلی و اتحاد - را هدف قرار می‌دهد و مشکلات زیادی ایجاد می‌کند. خشم، کینه، دشنام و خشونت نیز در خلأ منطق و اخلاق بروز می‌کند. تکفیر مذاهب و شخصیت‌های اسلامی همواره بازپچه دست کسانی بوده است که در عرصه منطق و اخلاق کم آورده‌اند و از خشونت بی‌جانج می‌برند. اینها به جای انتقاد، توهین می‌کنند و به جای بررسی، تهمت می‌زنند و از گفتن دروغ‌های بزرگ و دادن نسبت‌های نادرست باکی به خود راه نمی‌دهند. (بابایی آریا، ۱۳۸۶، ص ۲۵) در ظرف حج، این فقدان منطق و اخلاق به شکل بروز تعصبات جاهلانه و خشونت‌های فکری و رفتاری نمایان می‌شود که سرمایه اجتماعی مسلمانان را تضعیف کرده و فرصت‌های

همبستگی و اتحاد را از بین می‌برد. امام خامنه‌ای در این باره می‌فرماید:

معنویت و اخلاقی... که جمهوری اسلامی و انقلاب اسلامی جزو اصول خود قرار داده است را نباید با دینداری‌های متحجر، بی‌منطق و ایستایی، که در بسیاری از جوامع وجود دارد، اشتباه گرفت. آن دینداری‌ها فقط به ظاهر و در زبان هستند. ولی در عمل با ایستایی، تحجر و عدم فهم مسیر سعادت برای جامعه و انسان مساوی هستند. (خامنه‌ای، بیانات در مراسم سیزدهمین سالگرد رحلت امام خمینی علیه السلام، ۱۴/۰۳/۱۳۸۱، <https://khl.ink/f/3126>)

تندخوبی و سنگدلی موجب دفع و فرار قلب‌هاست و برعکس آن، نرم‌خوبی و مهربانی مثل آهن‌ربایی قوی موجب جذب قلوب مردم می‌شود. خداوند منان در قرآن کریم سرّ حمایت و استقبال مردم از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و اینکه آن حضرت توانست دل‌های متشتت و دور از هم را دور هم جمع کند، این چنین معرفی می‌کند:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾

(آل عمران: ۱۵۹)

پس به [برکت] رحمت الهی با آنان نرمخو [و پرمهر] شدی و اگر تندخو و سختدل بودی قطعاً از پیرامون تو پراکنده می‌شدند.

دسیسه دشمنان

بدون تردید اگر علت نیمی از اختلافات تاریخی میان پیروان مذاهب اسلامی، ضعف‌های اخلاقی، جهالت‌ها و تعصب‌های برخی پیروان مذاهب اسلامی بوده باشد، نیم دیگر آن محصول توطئه دشمنان اسلام است؛ دشمنانی که منافع سیاسی و نامشروع خود را در گرو اختلاف مسلمانان و درگیری‌های مذهبی می‌یافتند و با سوء استفاده از ضعف‌های اخلاقی، جهالت‌ها و تعصب‌های مردم موانع فراوانی بر سر راه همبستگی و اتحاد مذاهب اسلامی قرار داده‌اند. (بابایی آریا، ۱۳۸۶، ص ۲۹) این دشمنان به دو دسته داخلی و خارجی تقسیم می‌شوند:

الف) دشمنان داخلی

دشمنان داخلی جهان اسلام در حج با بهره‌گیری از تعصبات مذهبی و قومی، اختلاف افکنی و تفرقه پراکنی، سرمایه اجتماعی جهان اسلام را نابود می‌کنند. این افراد از اجتماع بزرگ حج، که نماد وحدت و همبستگی مسلمانان است، برای تقویت تعصبات جاهلانه و ایجاد اختلافات مذهبی و سیاسی استفاده می‌کنند. با ترویج تکفیر، تحقیر مذاهب دیگر و ایجاد فضای خصمانه، این دشمنان اعتماد میان مسلمانان را تضعیف کرده و همبستگی و مشارکت را خدشه دار می‌سازند.

در این فضای مسموم، به جای تقویت روحیه برادری و اتحاد، مسلمانان به گروه‌های متخاصم تقسیم می‌شوند و فرصتی که می‌توانست برای تقویت سرمایه اجتماعی و ایجاد همبستگی میان امت اسلامی به کار رود، از دست می‌رود. این رفتارها در نهایت به تضعیف جایگاه حج، به عنوان محور وحدت و سرمایه اجتماعی پایدار برای جهان اسلام، منجر می‌شود.

دشمنان داخلی همان مستکبران و منافقانی هستند که منافع خود را در اختلاف بین مردم می‌بینند. از خصوصیات آنها، که در قرآن بدان اشاره شده، آن است که برعکس مؤمنان امر به منکر و نهی از معروف می‌کنند (توبه: ۶۷)؛ یعنی سعی می‌کنند که فساد همه جا را بگیرد و معروف و نیکی از جامعه برچیده شود تا بهتر بتوانند در چنان محیط آلوده‌ای به اهداف شومشان برسند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۳۰) همچنین در قرآن آمده است که دشمنان داخلی مردم را از انفاق باز می‌داشتند (منافقون: ۷) و با برگزاری جلسات سری شبانه (نساء: ۸۱) بر علیه پیامبر و مسلمانان توطئه می‌کردند؛ مثل نقشه اخراج مسلمانان از مدینه (منافقون: ۸) یا ترور پیامبر (توبه: ۴۸) که هر دوی این نقشه‌ها ناکام ماند.

در طول تاریخ بزرگ‌ترین دشمن اسلام و مسلمانان، که نقش غیر قابل انکاری در نهادینه شدن تفرقه و اوج‌گیری درگیری‌های مذهبی داشته، شجره ملعونه بنی‌امیه بوده است. هرچند بسیاری از اهل سنت به خاطر باور غلط خود مبنی بر عدالت صحابه

و وجوب پیروی از حاکمان جائز، این واقعیت تاریخی را نادیده می‌گیرند، اما تردیدی نیست که معاویه و حزب او و فرزند شومی که بر جامعه اسلامی مسلط ساخت (با برافروختن آتش جنگ داخلی، برپاساختن فتنه مسلمان‌کشی، تخریب و تضعیف پیشوایان مشروع مسلمانان - مانند امیرالمؤمنین علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام - و تطمیع و تهدید یاران ایشان، ترور شخصیت‌های پاک و برجسته‌ای از صحابه و خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله و در رأس آنان امام حسین علیه السلام، و با تسلط بر احساسات مردم ساده لوح و تحریک آنان بر ضد اهل بیت علیهم السلام، ترویج نفرین و دشنام‌گویی بر اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله در مساجد و منابر، گسترش فساد اخلاقی و سیاسی، تبدیل خلافت اسلامی به پادشاهی موروثی، تحکیم پایه‌های زورگویی و بهره‌کشی و سلب امنیت مخالفان، قتل و غارت، ظلم به پیروان برخی مذاهب اسلامی - به ویژه شیعیان - و جنایات هولناک دیگر که برای هرکدام اسناد و شواهد تاریخی فراوانی وجود دارد، بیشترین و عمیق‌ترین تأثیر را - در پیدایش انحراف و ظهور برداشت‌های جاهلانه از دین و گسترش دسته‌بندی‌ها و نزاع‌های مذهبی - در میان مسلمانان بنا گذاشتند. (بابایی آریا، ۱۳۸۶، ص ۲۹)

پس از بنی امیه، بنی عباس هم به این راه ناهموار ادامه دادند و با سیاست‌هایی مشابه، شکاف‌های موجود میان مذاهب اسلامی را افزودند و به ویژه با جانب‌داری‌های سیاسی و یک سوپیه از برخی مذاهب اسلامی و مبارزه با مذاهب دیگر پیوند امت را بیش از پیش گسستند. نمونه برجسته این سیاست نامبارک، حمایت همه‌جانبه از مذهب معتزله در برابر مذهب اهل حدیث تا پیش از متوکل عباسی، و سپس تغییر موضع ناگهانی به سود اهل حدیث و مبارزه بی‌رحمانه با معتزله از زمان متوکل بود. در واقع اینها نه به مبانی و دیدگاه‌های مذهبی معتزله باور داشتند و نه برای مبانی و دیدگاه‌های مذهبی اهل حدیث دل سوزاندند؛ بلکه اینان منافع سیاسی خود را دنبال می‌کردند و هر دو گروه را به یک میزان دشمن بودند. (همان، ص ۳۰)

پس از پایان سلسله عباسیان و دگرگونی‌های بنیادین در دستگاه خلافت، باز

هم بسیاری از ارباب قدرت و سیاست، به راه گذشتگان رفتند و در راستای اصلاح وضعیت موجود هیچ گامی برنداشتند. گویی اینان نیز منافع خود را در گرو اختلاف امت می یافتند و با به راه انداختن نزاع‌های بعضاً خونین مذهبی اهداف مشابهی را دنبال می کردند. در این راستا می توان به تقابل تاریخی دولت صفوی از یک سو و دولت عثمانی از سوی دیگر اشاره کرد. متأسفانه این روند تاریخی را سرایستادن نیست و اکنون شاهد هستیم که افزون بر زورمندان شرق و غرب، که اساساً با اسلام و نوع نگرش آن مشکل دارند، برخی از دولت‌های اسلامی نیز بی توجه به مصالح درازمدت خود بر اختلافات قومی و مذهبی جهان اسلام دامن می زنند و خواسته یا ناخواسته در راستای اهداف شوم مستکبران و برتری جویان حرکت می کنند. (همان، ص ۳۱)

در دوران معاصر و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و گسترش تفکر آن در سرزمین‌های اسلامی برای مقابله با این موج، از سوی پادشاهان و حکام مستبد کشورهای اسلامی، و با صرف هزینه‌های هنگفت، ترند ایران‌هراسی و شیعه‌هراسی به وجود آمد و این موج را یک حرکت شیعی به معنای فرقه آن تبلیغ کردند و بر طبل تفرقه میان شیعه و سنی کوبیدند. دقیقاً همان چیزی را که مستکبران جهانی می خواستند. در این راستا بعضی از عالم‌نمایان نادان هم صریحاً به کفر بعضی از فرق اسلامی فتوا دادند. (خامنه‌ای، پیام به کنگره عظیم حج، ۱۳۷۲/۲/۲۸، <https://khl.ink/f/2669>)

در اینجا باید اشاره کرد که جریان وهابی معاصر - به عنوان مجموعه شومی که همه موانع همبستگی از رذائل اخلاقی، جهالت، تعصب جاهلانه و دسیسه دشمنان را گرد آورده است - سد بزرگی در برابر وحدت پیروان مذاهب اسلامی است. این جریان افراطی با مشرک دانستن مسلمانان و تکفیر کسانی که عقاید وهابیت را نمی پذیرند، عملاً هیچ راهی برای گفت و گو و تعامل صحیح و سازنده مذاهب باقی نمی گذارد.

امروز در رأس فتنه‌گران جهان اسلام، مفتیان کج اندیش وهابی قرار دارند که گویی جز تکفیر و تفسیق و حکم قتل و غارت چیزی نمی دانند و دستان خود و پیروان ساده لوح

خود را تاکنون به خون هزاران مسلمان بی‌گناه آلوده کرده‌اند. اکنون نیز با برپا کردن فتنه در کشورهای اسلامی - به ویژه سوریه، عراق، افغانستان و... - غوغایی نو علیه سایر فرق اسلامی، به ویژه شیعه، به راه انداخته‌اند. (بابایی آریا، ۱۳۸۶، ص ۳۲)

امام خامنه‌ای درباره لزوم شناخت آل سعود، که در واقع حامی جریان وهابیت است، و خارج کردن مدیریت حج از دست آنان به دست مسلمانان می‌فرماید:

جهان اسلام، اعم از دولت‌ها و ملت‌های مسلمان، باید حاکمان سعودی را بشناسند و واقعیت هتاک و بی‌ایمان و وابسته و مادی آنان را به درستی درک کنند. باید به خاطر جنایاتی که در گستره جهان اسلام به بار آورده‌اند، گریبان آنها را رها نکنند. باید به خاطر رفتار ظالمانه آنان با ضیوف الرحمن، فکری اساسی برای مدیریت حرمین شریفین و مسئله حج بکنند. کوتاهی در این وظیفه، آینده امت اسلامی را با مشکلات بزرگ‌تری مواجه خواهد ساخت. (خامنه‌ای، پیام به مسلمانان جهان به مناسبت فرارسیدن موسم حج، ۱۵/۰۶/۱۳۹۵،

<https://khl.ink/f/34269>

مقام معظم رهبری در ضمن انتقاد از بسته شدن حج برای ایرانیان پس از حوادث دهشتناک منا در سال ۱۳۹۵ آنها را این چنین معرفی می‌کنند:

آنان که حج را به یک سفر زیارتی - سیاحتی فروکاسته و دشمنی و کینه خود با ملت مؤمن و انقلابی ایران را در زیر عنوان «سیاسی کردن حج» پنهان ساخته‌اند، شیطان‌هایی خُرد و حقیرند که از به خطر افتادن مطامع شیطان بزرگ، آمریکا، به خود می‌لرزند. حکام سعودی که امسال صدّ عن سبیل الله و المسجد الحرام کرده (بازداشتن از راه خدا و مسجد الحرام) و راه حجاج غیور و مؤمن ایرانی به خانه محبوب را بسته‌اند، گمراهانی روسپاه‌اند که بقای خود بر اریکه قدرت ظالمانه را در دفاع از مستکبران جهانی و هم‌پیمانی با

صهیونیسم و آمریکا و تلاش برای برآوردن خواسته آنان می دانند و در این راه از هیچ خیانتی روی گردان نیستند. (همان جا)

ب) دشمنان خارجی

دشمنان خارجی جهان اسلام در حج با استفاده از روش های مختلف به تخریب سرمایه اجتماعی مسلمانان می پردازند. آنها با دامن زدن به اختلافات مذهبی، قومی و سیاسی تلاش می کنند وحدت مسلمانان را از بین ببرند و با ترویج افکار افراطی و خشونت آمیز، فضای حج را متشنج، و همبستگی میان مسلمانان را تضعیف کنند. همچنین از ابزارهای رسانه ای و تبلیغاتی برای تحریف پیام صلح و وحدت حج استفاده می کنند تا آن را به منبع تفرقه و نزاع تبدیل کنند. نفوذ عوامل جاسوسی و سیاسی در میان مسلمانان نیز به جمع آوری اطلاعات و تشدید اختلافات کمک می کند. این اقدامات به کاهش اعتماد، مشارکت و همدلی در جامعه اسلامی منجر شده و فرصت های بزرگ حج برای تقویت سرمایه اجتماعی و اتحاد مسلمانان را نابود می کند. دشمنان خارجی (مشرکان، بت پرستان و برخی از یهود و نصارا) در طول تاریخ اسلام دشمنی خود را بارها و به اشکال مختلف، که اغلب با دشمنان داخلی متحد بوده، ثابت کرده اند.

از منظر امام خامنه ای دشمنان خارجی در دوران معاصر و به منظور استعمار و چپاول بیشتر دنیای اسلام، دور کردن مسلمانان از مسائل اساسی از قبیل مسئله فلسطین و جلوگیری از انقلاب های آزادی خواهانه و استقلال طلبانه، لحظه ای بیکار نمانده اند و یکی از حربه های اساسی آنان، ایجاد تفرقه است و اسباب تفرقه هم از قبیل اختلافات فرقه ای، قومیتی - همچون اختلافات شیعه و سنی، عرب و عجم، آسیایی، آفریقایی و... - فراوان اند. بنابراین عمده کردن ناسیونالیسم های عربی، تورانی و فارسی، و تعصب های فرقه ای را شروع کردند. اما در این میان اثرگذارترین اسباب تفرقه، اختلافات موجود بین شیعه و سنی است. (خامنه ای، پیام به کنگره عظیم حج، ۱۳۷۲/۲/۲۸، <https://khl.ink/f/2669>)

رهبر معظم انقلاب در این باره می‌فرماید:

امروز فریاد تفرقه از سوی دشمنان اسلام بلند می‌شود. مسئله شیعه و سنی را امروز آمریکائی‌ها و انگلیسی‌ها مطرح می‌کنند؛ این برای ما ننگ است. تحلیل‌گران آمریکائی و انگلیسی و غربی، جزو مسائلی که مطرح می‌کنند، روی آن مطالعه می‌کنند، روی آن تأکید می‌کنند، این است که بیاییم اسلام سنی را از اسلام شیعی جدا کنیم و بین اینها درگیری به وجود بیاوریم. دشمن می‌خواهد این کار را بکند؛ همیشه همین جور بوده است.

همیشه دشمنان دنیای اسلام سعی کرده‌اند از اختلافات مذهبی و قومی و جغرافیائی و منطقه‌ای حداکثر استفاده را بکنند. امروز ابزارهای مدرن را در استخدام این کار، به کار گرفته‌اند. این را باید ما متوجه باشیم، بیدار باشیم. می‌خواهند ما را به همدیگر مشغول کنند تا از آن نقطه اصلی که ما باید متوجه به آن باشیم، منصرف کنند. می‌خواهند اقوام مسلمان، ملت‌های مسلمان، مذاهب مسلمان - از شیعه و سنی و غیر اینها - را متوجه به هم کنند تا مسئله اسرائیل فراموش شود. ماجرای غصب فلسطین باید ما را به هم نزدیک می‌کرد. اینها دارند از همین مسئله برای دور کردن ما استفاده می‌کنند. (خامنه‌ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۸۳/۹/۳۰، <https://khl.ink/f/3264>)

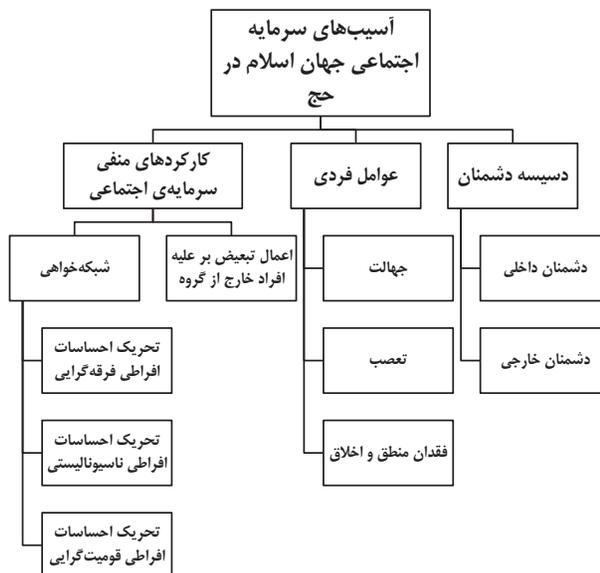
از دیگر دسیسه‌های دشمنان خارجی در دوران معاصر می‌توان به ترویج جدایی دین از سیاست و معرفی اسلام به عنوان یک تجربه فردی، که هیچ کاری به مسائل زندگی از قبیل حکومت و سیاست و اقتصاد و غیره ندارد، اشاره کرد (خامنه‌ای، پیام به کنگره عظیم حج، ۱۳۷۲/۲/۲۸، <https://khl.ink/f/2669>) که موجب بروز اختلافات شدید بین گروه‌های اسلام‌گرا و سکولار شده است. به طوری که بهانه جدید حاکمان سکولار عربستان برای منع از مراسم براثت در حج سیاسی نکردن آن است. (خامنه‌ای، پیام به مسلمانان جهان به مناسبت فرارسیدن موسم حج، ۱۵/۰۶/۱۳۹۵، <https://khl.ink/f/34269>)

علاوه بر موانع اخلاقی، جهالت و تعصبات جاهلانه آنچه باعث مؤثر واقع شدن دسیسه‌های دشمنان داخلی و خارجی می‌شود، کوتاهی، غفلت، بدکرداری و خیانت از درون امت اسلامی است که به صورت مصادیق ذیل نمود پیدا می‌کند:

۱. ترویج و تشدید اختلافات فرقه‌ای به وسیله علمای سوء و نویسندگان مزدور.
۲. تسلیم برخی کشورهای اسلامی در برابر قدرت‌های مداخله‌گر، به طوری که آنها را به اقرار قدرت‌های بزرگ بدل ساخته است.
۳. تسلیم در برابر فرهنگ فاسد غرب و حتی ترویج آن با انگیزه‌های سیاسی یا عقیدتی.
۴. بی‌اعتقادی و بی‌اعتنایی برخی از دولت‌ها به مردم خود و اراده و عقیده و نیازهای آنان و خودکامگی در برابر آنان.

۵. مرعوب بودن بسیاری از شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی دنیای اسلام از قدرت‌های مسلط جهان، و امروز مشخصاً از امریکا. (خامنه‌ای، پیام به کنگره عظیم حج،

<https://khl.ink/f/2669>، ۱۳۷۲/۲/۲۸

نتیجه‌گیری

از مجموعه مطالب بیان شده در این تحقیق می‌توان به این نتیجه رسید که آسیب‌های وارده بر سرمایه اجتماعی جهان اسلام در حج را می‌توان از سه عامل مختلف فردی، اجتماعی و سیاسی، به صورت درهم‌تنیده و مرتبط بررسی کرد. حج، به عنوان بزرگ‌ترین اجتماع مسلمانان، نه تنها فرصتی برای تقویت سرمایه اجتماعی جهان اسلام است، بلکه می‌تواند در صورت عدم مدیریت صحیح و بروز عوامل منفی به بستری برای تضعیف این سرمایه تبدیل شود.

عامل اجتماعی مربوط به کارکرد منفی سرمایه اجتماعی در حج است؛ برای مثال شبکه‌خواهی و اعمال تبعیض علیه افراد خارج از گروه، در این اجتماع عظیم می‌تواند به وضوح دیده شود. این رفتارها که نتیجه تقویت نامتعادل سرمایه اجتماعی محدودکننده و درون‌گروهی هستند، در حج به تضعیف سرمایه اجتماعی کلان و همبستگی امت اسلامی منجر می‌شوند. حج، که می‌تواند فرصتی برای پیوند و تعامل میان مسلمانان با مذاهب و قومیت‌های مختلف باشد، در نتیجه این کارکردهای منفی به محلی برای تقویت تبعیض‌ها و تعصبات تبدیل می‌شود.

از عوامل فردی آسیب‌رسان در حج می‌توان به جهالت، تعصبات جاهلانه و فقدان منطق و اخلاق در رفتار برخی از شرکت‌کنندگان اشاره کرد. این عوامل فردی، فرصت حج برای ایجاد تعاملات مثبت و همدلی را محدود کرده و به بروز تنش‌ها و اختلافات دامن می‌زنند.

در نهایت، دسیسه‌های دشمنان داخلی و خارجی در حج نیز نقشی مهم در تضعیف سرمایه اجتماعی جهان اسلام ایفا می‌کنند. دشمنان داخلی با سوء استفاده از فضای حج برای تقویت اختلافات فرقه‌ای و قومی، و دشمنان خارجی با برنامه‌ریزی برای تفرقه‌افکنی و ایجاد بی‌اعتمادی، به تخریب وحدت مسلمانان می‌پردازند.

حج، با وجود ظرفیت‌های فراوان برای تقویت همبستگی و اتحاد، به دلیل بروز این عوامل منفی گاهی به بستری برای تشدید تفرقه و کاهش سرمایه اجتماعی جهان اسلام تبدیل می‌شود. بنابراین برای بهره‌برداری کامل از فرصت‌های حج در تقویت سرمایه اجتماعی، باید به مدیریت بهتر این آسیب‌ها و تقویت عوامل مثبت توجه ویژه‌ای داشت.

منابع

- * قرآن کریم: ترجمه آیت الله العظمی مکارم شیرازی
- * نهج البلاغة (للصبحی صالح)، شریف الرضی، محمد بن حسین، (۱۴۱۴ق)، قم، هجرت، چاپ اول.
۱. آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۴۱۰ق)، غررالحکم و درر الکلم (مجموعه من کلمات و حکم امام علی علیه السلام)، قم، دار الکتب الاسلامی، چاپ دوم.
 ۲. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۳۸۶ق)، الموضوعات، مقدمه و تحقیق: عبدالرحمان محمد عثمان، مدینه، محمد عبد المحسن صاحب المكتبة السلفية بالمدينة المنورة، چاپ اول.
 ۳. ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۶ق)، منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة القدریة، تحقیق: محمد رشاد سالم، ریاض، جامعة امام محمد بن سعود الاسلامیة، چاپ اول.
 ۴. ابن طاووس، علی بن موسی، (بی تا)، سعد السعود للنفوس منضود، قم، دار الذخائر، چاپ اول.
 ۵. ابن عبدربه، احمد بن محمد، (۱۴۰۴ق)، العقد الفرید، بیروت، دار الکتب العلمیة.
 ۶. ابن عثیمین، محمد بن صالح، (۱۴۲۴ق)، القول المفید علی کتاب التوحید، المملكة العربية السعودية، دار ابن الجوزی.
 ۷. اشعری، علی بن اسماعیل، (۱۴۰۰/۱۹۸۰)، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، ج ۱، ویسبادن - آلمان، انتشارات هلموت ریتز.
 ۸. امیری، میثم و رحمانی، تیمور، (۱۳۸۵)، «بررسی آثار سرمایه اجتماعی درون و برون‌گروھی بر رشد اقتصادی استان‌های ایران»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی جستارهای اقتصادی، دوره ۳، شماره ۶.
 ۹. اولیائی، اسماعیل، (۱۳۷۸)، «اهداف اجتماعی - اقتصادی کنگره عبادی - سیاسی حج در جهان اسلام»، مجله میقات حج، شماره ۲۷، ص ۴۴-۲۹.
 ۱۰. بابایی آریا، علی، (۱۳۸۶)، آشنایی با تقریب مذاهب اسلامی، قم، فقاقت، چاپ اول.

۱۱. توسلی، غلام عباس و موسوی، مرضیه، (۱۳۸۲)، «مفهوم سرمایه در نظریات کلاسیک و جدید با تأکید بر نظریه های سرمایه اجتماعی»، ویژه نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۶، ص ۱-۳۲.
۱۲. حسینی، کریم، (۱۳۸۶)، «کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج»، روزنامه کیهان، ص ۶.
۱۳. خامنه ای، سید علی، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای <https://farsi.khamenei.ir>.
۱۴. خدایی، ابراهیم و اکبری حسین، (۱۳۸۷)، «عضویت در انجمن های داوطلبانه، الگوها و عوامل یک مطالعه عرضی- ملی»، جامعه شناسی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۱، شماره ۱، ص ۱-۲۷-۴۹.
۱۵. درخشه، جلال و ردادی، محسن، (۱۳۹۰)، «کژکارکردهای سرمایه اجتماعی و نقش دین در بهبود آن»، مجله جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره اول، بهار و تابستان، ص ۷۳-۹۴.
۱۶. ساروخانی، باقر و امانی کلاریجانی امرالله، (۱۳۹۲ش)، «سرمایه اجتماعی: ابعاد، دیدگاه ها و شاخص ها»، شهرسازی آنلاین: پایگاه تخصصی، شهرسازی ایران، <https://www.shahr-sazionline.com/11024>.
۱۷. سرویس بین الملل خبرگزاری رسا، (۱۳۹۸ش)، «اعتراض حجاج قطری به تبعیض در حج از سوی آل سعود»، خبرگزاری رسا، (http://rasanews.ir/fa/news/606836).
۱۸. سعادت، رحمان، (۱۳۸۷)، «برآورد روند سرمایه اجتماعی در ایران با استفاده از روش فازی»، مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۸۳، ص ۴۱-۵۶.
۱۹. شیخ صدوق، محمد بن علی، (بی تا)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، ترجمه: غفاری، علی اکبر، تهران، کتاب فروشی صدوق، چاپ اول.
۲۰. شیخی، غفور و مقوم، سعیده، (۱۳۹۰ش) «بررسی جامعه شناختی نمودهای سرمایه اجتماعی در ایران»، وبلاگ جامعه شناسان شرق (http://zirozebaristan.blogfa.com/post/84).
۲۱. شیعه نیوز، (۱۳۹۷ش)، «تبعیض سعودی ها در خدمت رسانی به حجاج»، شیعه نیوز، کد خبر: ۱۶۸۶۸۳، (https://www.shia-news.com/fa/news/168683).
۲۲. صالحی، سیدرضا، (۱۳۸۹)، «مروری بر کارکردهای گوناگون مناسک حج»، میقات حج، ۱۹ (۷۴)، ص ۱۰۱-۱۱۹.

۲۳. العدوی شلبایة المصری، أبو عبد الله مصطفی، (بی تا)، «سلسلة التفسیر لمصطفی العدوی»، ۱۱۰ درس، مدرسه فقاہت، (<https://lib.eshia.ir/41774/110/0>).
۲۴. علوی زاده، سید محمد، (۱۳۹۳)، حج و سرمایه اجتماعی، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه قرآن و حدیث، رشته ارتباطات و تبلیغ، گرایش حج و زیارت.
۲۵. -----، (۱۳۹۶) «حج و ارتقای سرمایه اجتماعی جهان اسلام»، فصلنامه میقات حج، دوره ۲۵، شماره ۱۰۰، ص ۸۰-۵۶.
۲۶. علینی، محمد، (۱۳۹۱)، سرمایه اجتماعی در آموزه های اسلامی، قم، بوستان کتاب، چاپ اول.
۲۷. فصیحی، امان الله، (۱۳۸۶)، «دین و سرمایه اجتماعی»، مجله معرفت، دوره ۱۶، شماره ۱۲۳، ص ۷۹-۱۰۰.
۲۸. قاضی عبد الجبار بن احمد، (۱۴۲۲)، شرح الأصول الخمسة، بیروت لبنان، دار إحياء التراث العربی.
۲۹. کلمن، جیمز سمیوئل و دیگران، (۱۳۸۴)، سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه، ترجمه خاک باز، افشین و حسن پویان، تهران، شیرازه، چاپ سوم.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۴۰۷ق)، الکافی، محقق / مصحح: غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، ۸ جلد، تهران، دار الکتب الإسلامية، چاپ چهارم.
۳۱. گروه بین الملل باشگاه خبرنگاران جوان، (۱۳۹۷ش)، «تبعیض سعودی ها در خدمت رسانی به حجاج / حاجیان یمنی با مشکلات بسیار زیادی در مکه مواجه شده اند»، باشگاه خبرنگاران جوان، (<http://www.yjc.ir/00RrGr>).
۳۲. مرکز تحقیقات حج، (بی تا)، میقات حج (فارسی)، ۷۳ جلد، تهران، نشر مشعر، ج ۳۷. چاپ اول.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، ۲۷ جلد، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ سی و دوم.
۳۴. مؤتمنی، علیرضا و دیگران، (۱۳۸۸)، «سرمایه اجتماعی و کارآفرینی اجتماعی»، مجموعه مقالات همایش ملی سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی، دانشگاه سمنان، ص ۷۹-۶۱.
۳۵. نکونام، محمد صدیق و دیگران، (۱۳۹۴)، «بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی (درون گروهی و برون گروهی) بر سلامت روان دانشجویان (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تبریز)»، جامعه شناسی مطالعات جوانان (5 (17) 0، SOCIOLOGICAL STUDIES OF YOUTH).

۳۶. الوانی، سیدمهدی و سیدنقوی، میرعلی، (بهار و تابستان ۱۳۸۱)، «سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه‌ها»، فصلنامه مطالعات مدیریت، شماره ۳۳ و ۳۴، ص ۲۶-۴.
۳۷. ووسکرسنسکی، میخائیل، (۲۰۱۷م)، «لیست کشورهای ممنوع الحج در عربستان، خبرگزاری اسپونتیک روسیه»، (<https://ir.sputniknews.com/world/201708162777236>).

